

Europa-Amerika-Utopia: visioenen van een ideale wereld in de zestiende eeuw

HANS COOLS



[afb. 6] Titiaan, *De ontvoering van Europa*, 1560/62, Boston, Isabella Stewart Gardner Museum.

In de Griekse mythologie was Europa van oorsprong een Fenicische prinses. Toen zij en haar vriendinnen bij Sidon op het strand speelden, troffen zij daar een prachtige witte stier. Het dier was opvallend vriendelijk en liet zich gewillig door Europa beklimmen. Gezeten op zijn rug paradeerde de prinses over het strand. Maar al snel waadde de stier door het water om vervolgens, nog steeds met Europa op zijn rug, helemaal tot Kreta te zwemmen, en dit tot ontzetting van de verbijsterde vriendinnen. Op Kreta aangekomen toonde de stier zijn ware gelaat en transformeerde hij tot de oppergod Zeus. Slechts nadat hij bij Europa meerdere zonen had verwekt, het precieze aantal varieert in de verschillende versies van de mythe, keerde Zeus terug naar de Olympus. Aanvankelijk bleef Europa verweesd achter, maar uiteindelijk trouwde ze met de Kretenzische koning Asterion, die haar zonen adopteerde en mee opvoedde. Dit onwaarschijnlijke verhaal dat onder andere door Ovidius (43 v. Chr.–17 n. Chr.) werd verteld in diens *Metamorfosen* (II, 836–875), won tijdens de zestiende eeuw snel aan populariteit.

Dat hoeft niet te verbazen. Als naam mocht Europa dan al oud zijn, de naamgever van een continent werd zij pas in de zestiende eeuw. Tot dan toe hadden de bewoners van deze landtong zich allereerst als christenen omschreven. Hun werelddeel was



[afb. 7] Europa Regina, ingekleurde houtsnede in: Sebastian Münster, *Cosmographia*, Bazel, 1570: p. 54.

dat van de *christianitas*. Die (Latijnse) christenheid was uit de Romeinse cultuur voortgekomen, had zich op de structuren van het Romeinse Rijk geënt en had het verdwijnen ervan in het Westen en in Noord-Afrika overleefd.

De *Méditerranée* gold toen nog als het ‘middelpunt’ van de bekende wereld. Langs haar kusten ontmoetten Aziaten, Afrikanen en Europeanen elkaar. Lange tijd laafden Europeanen zich daarbij vooral aan Aziatische en Afrikaanse rijkdommen en kennis. Maar de ‘ontdekking’ van een nieuw continent aan de overzijde van de Atlantische Oceaan, helemaal aan het eind van de vijftiende eeuw, bracht daar verandering in. In de daaropvolgende decennia zou de Middellandse Zee aan belang verliezen. Geleidelijk verschoven de politieke dynamiek, de economische groei en de culturele bloei naar het westen, naar de Atlantische kusten. In die havens scheepten ontdekkingsreizigers in en meerden enkele decennia later vloten met geroofd Amerikaans goud en vooral zilver aan (cat. 53 en 54). Veel van dat zilver gebruikten de Europese staten om er hun groeiende oorlogsinspanningen mee te financieren, maar deels verdween het ook richting Azië, waar kooplieden het tegen specerijen en porselein ruilden (cat. 46). In de zeventiende en achttiende eeuw hield de voorspoed langs de Atlantische kusten aan: reders rustten er toen hun slavenshippen uit en verwelkomden bergen suiker als retourvracht.

Kortom, vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw vergrootten Europeanen hun wereld: zij exploreerden Afrika en Azië verder en veroverden (grote delen van) Amerika (cat. 55). De economieën van die continenten integreerden en Europeanen stuurden dat proces. Zij plukten er ten koste van de overige aardbewoners ook de vruchten van: de decimering van de Amerikaanse indianen en de massale verscheping van Afrikaanse slaven zijn de meest in het oog springende voorbeelden van de prijs die buitenstaanders voor de Europese suprematie betaalden.¹

In de zestiende eeuw ontpopte Europa zich dus van een argeloze jongedame die zich al te makkelijk liet meetrone en ontmaagden tot een koningin. Kunstenaars hebben dit proces talloze malen verbeeld. Zo borstelde Titiaan omstreeks 1560 Europa nog

¹
Pagden 2001: 50–87.

als een getormenteerde nimf (afb. xx). Tegen de dreigende achtergrond van koperkleurige wolken laat zij zich radeloos meeslepen door de stier. Het doek is zwanger van onheil.²

Heel anders oogt Europa op een antropomorfe kaart die voor het eerst opdook in een herdruk uit 1588 van Sebastian Münsters (1498–1552) beroemde *Cosmographia* (afb. xx). Op deze houtsnede schrijft zij voort als een trotse keizerin, met een kroon op haar hoofd en een rijksappel en scepter in beide handen. De wereld behoort haar, en in het bijzonder haar hoofd, Spanje, toe. Deze afbeelding werd al snel buitengewoon populair: zij ontbrak in geen enkele van de talloze edities en vertalingen van de *Cosmographia* die tot en met 1628 verschenen.³

Het onbekende Amerika fungeerde vaak als Europa's tegenpool. Anders dan Afrika en Azië, waar in die jaren ook 'ontdekkingsreizigers' naar toe zeilden, was in de Oude Wereld immers nooit eerder over Amerika geschreven. Dat continent dwong zich dus aan de verbeelding van de Europeanen op. Zij projecteerden er hun dromen op en maakten het tot een Nieuwe Wereld die zij naar eigen smaak en inzicht vorm gaven. Zo brachten de Nederlandse kunstenaars Jan van der Straet (1523–1605) en Philip Galle (1537–1612) vrijwel gelijktijdig met Europa's triomftocht uit de *Cosmographia* de landing van Amerigo Vespucci (1454–1512) op de te ontginnen kusten in beeld (afb. xx). Op hun gravure figureerde Vespucci als een moderne kruisvaarder. Terwijl kannibalen op de achtergrond een vuurtje stookten, kustte de Italiaanse ontdekkingsreiziger de naakte, in haar hangmat luierende prinses die voor Amerika stond, wakker.

Vespucci's (deels fictionele) reisverslagen verschenen al snel in druk. Zijn vaak nogal fantasierijke etnologische observaties werden gretig opgepikt en beïnvloedden de Europese beeldvorming over de oorspronkelijke bewoners van het Amerikaanse continent diepgaand.⁴ Ook Thomas More (cat. 3) had die verslagen gelezen. Sterker nog hij verwijst er uitdrukkelijk naar in zijn *Utopia* (cat. 1). In dit boek introduceerde hij Raphael Hythlodæus, de ontdekker van Utopia, als een oudgediende van Vespucci's expedities.⁵ Maar anders dan Vespucci die de Amerikanen als ongeremde woeste wilden zag, hield More de Utopianen voor uiterst gedisciplineerde lieden die er ondanks hun gemeenschappelijk bezit een monogame levensstijl op na hielden.⁶



[afb. 8] Johannes Stradanus en Philips Galle, *Amerigo Vespucci ontdekt Amerika*, kopergravure in de reeks: *Nova Reperta*, ca. 1590, Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Prentenkabinet.

² Greengrass 2014: 29–30; Moormann & Uitterhoeve 1997: 106–107; FitzRoy 2015.

³ Meurer 2008: 355–370.

⁴ Fernández-Armesto 2006: 98–135.

⁵ Zie de bijdrage van Jan Papy in deze catalogus (pp. 31–39).

⁶ Cave 1991: 211–216.



[afb. 9] *Goudlakenkamp*, ca. 1545, Royal Collection Trust, Hampton Court Palace.

Mores Utopianen waren dan ook niet volstrekt onbedorven. Zij ontleenden hun naam aan een welwillende veroveraar die het volk bijna achttienhonderd jaar voor de komst van Hythlodæus had laten kennismaken met de wonderen van de klassieke Griekse beschaving. Utopianen hielden Europeanen dus een spiegel voor. Zij waren hun betere ik. Anders dan Europeanen deelden Utopianen hun bezittingen, hadden zij oog voor het algemeen belang, hielden zij zich aan de wet, waren zij vredelievend en voerde hun vorst geen dynastieke oorlogen.

Thomas More had inderdaad een scherp oog voor de machtspolitiek van de Europese vorsten. Als gezant en raadsheer van de Engelse koning was hij zelfs bij hun spel betrokken. Mores patroon, de Engelse koning Hendrik VIII (1491-1547) gold als een wantrouwige man die zich immer door zijn medespelers tekort gedaan voelde (afb. xx). Die achterdocht viel deels terug te voeren op het recente Engelse verleden. Zijn vader, Hendrik VII (1457-1509), was in 1485 de onverwachte winnaar van de Rozenoorlogen geweest en had toen een nieuwe dynastie, die van de Tudors, gevestigd. Na decennia van burgeroorlogen bracht Hendrik VII rust en bevorderde hij het economisch herstel. Maar in de daaropvolgende jaren werden zijn aanspraken op de troon door tal van pretendenten betwist. Gesteund door buitenlandse machthebbers, waagden sommigen daarvan zich aan een heuse staatsgreep.

De onzekerheid omtrent het koningschap van de Tudors hield ook onder Hendrik VIII aan. Twijfel keerde de koning met geweld: zo liet hij Edmund de la Pole (ca. 1472-1513), een pretendent die al jaren in de Londense Tower gevangen zat, ombrengen. Obsessiever nog dan andere vorsten was Hendrik VIII ook om zijn opvolging bezorgd. Zijn huwelijk met Catharina van Aragon (1485-1536) resulteerde in zes zwangerschappen. Twee jongens en één meisje werden levend geboren. Maar alleen deze laatste, Maria (1516-1558), later bijgenaamd de 'bloedige' (*Bloody Mary*) groeide op.

Om uitzicht te houden op de voortzetting van zijn dynastie was Hendrik bereid ver te gaan. Nadat pogingen om zijn huwelijk met Catharina van Aragon ongeldig te laten verklaren, op pauselijke weerstand waren gebotst, trouwde de koning achtereenvolgens met zijn minnares Anna Boleyn (ca. 1501-1536), liet hij een bijzondere kerkelijke rechtbank zijn eerdere verbintenis met Catharina annuleren en brak hij uiteindelijk in 1534 met de kerk van Rome. Die acties leverden niet het verhoopte resultaat op. Op 29 januari 1536, de dag van Catherina's begrafenis, baarde Anna een doodgeboren zoon. Nog geen half jaar later eindigde de van hekserij en overspel beschuldigde Anna op het schavot, net zoals ook was gebeurd met More en vele andere vermeende tegenstanders van de koning.⁷

⁷
Guy 1988: 116-153.

Hendrik VIII was niet de enige vroegmoderne monarch die op erg doortastende wijze aan mannelijk nageslacht wenste te komen om zijn bedreigde claim op de troon te versterken. In Frankrijk verstootte Lodewijk XII (1462–1515) vrijwel meteen nadat hij in 1498 koning was geworden zijn echtgenote Johanna. Zijn nieuwe bruid werd Anna (1477–1514), hertogin van Bretagne en weduwe van Lodewijks rivaal en voorganger koning Karel VIII (1470–1498). Beide echtgenoten samen verwekten een dozijn kinderen bij Anna. Maar slechts twee dochters uit de tweede verbintenis bereikten een huwbare leeftijd. De oudste Claude (1499–1524) trouwde op haar beurt in 1514 met de nieuwe Franse koning Frans (1494–1547; afb. xx).⁸

Ondanks de verloren Honderdjarige Oorlog hadden Engelse vorsten hun claim op de Franse troon niet opgegeven. Bij Calais bleef ook een strook land op het Franse vasteland in Engels bezit. Bovendien had Hendrik VIII in 1513 Doornik, toen een Franse enclave in de Bourgondische landen, veroverd.⁹ Frans I en Hendrik VIII waren dus niet alleen generatiegenoten, ze golden ook als elkaars rivalen. Tevens hadden zij beiden als fysiek aantrekkelijke, atletische vorsten een reputatie hoog te houden. Zij deelden een fascinatie voor de ridderlijke cultuur, met zijn klemtoon op individueel heldendom en fysieke inspanningen. Toch kenden beide vorsten elkaar vooral van horen zeggen. Pas in het voorjaar van 1520 ontmoetten zij elkaar voor het eerst. Hun dienaren hadden toen vlakbij Calais twee oogverblindende tentenkampen opgezet. Ze organiseerden er ook een meerdaags toernooi dat bekend staat als de ‘Goudlakenkamp’ (*le Camp du drap d’or; the Field of the Cloth of Gold; afb. xx*). De bloem van beide naties streed er in allerlei evenementen tegen elkaar. Ook de twee koningen waagden zich aan een partijtje worstelen, waarbij Frans Hendrik vloerde.¹⁰

De uitkomst van deze sportieve wedkamp bemoeilijkte wel de onderhandelingen die Franse en Engelse diplomaten intussen achter de schermen voerden. Zij verwachtten veel van een bondgenootschap tussen hun beider vorsten en met dat doel hadden zij het treffen ook georganiseerd. Een jaar eerder had Karel V (1500–1558; cat. 19) Frans I immers verslagen bij de verkiezing van een nieuwe keizer voor het Heilige Roomse Rijk. Daarmee was de jonge, verlegen, Habsburgse prins de meest vooraanstaande vorst van de christenheid geworden. Van zijn ouders en grootouders had hij al de verschillende gewesten van de Lage Landen en de Iberische koninkrijken met hun toebehoren in Italië en in de Nieuwe Wereld geërfd. Meer nog dan reële macht leverde de keizerstitel Karel prestige op: alvast in naam was hij nu de opvolger van de Romeinse keizers uit de oudheid geworden. Karels voornaamste raadsheer Mercurino di Gattinara (1465–1530) wilde die aanspraken ook in echte macht omzetten. Wat hem betreft diende Karel naar wereldwijde dominantie (*monarchia universalis*) te streven.¹¹

Uiteraard riep dit streven veel vijandigheid op, niet in het minst bij Frans I. Met Engelse steun hoopte hij de Habsburgse ambities te temperen. Tot dan toe had Frankrijk immers als de sterkste macht op het Europese speelveld gegolden. Het land telde meer inwoners en dus meer belastinginkomsten dan de Nederlanden, de Iberische koninkrijken en Engeland samen.¹² Bovendien was het bestuur er verhoudingsgewijze sterk gecentraliseerd. Maar nu Karel en niet Frans tot keizer was uitverkoren en Frankrijk langs vrijwel alle zijden door Habsburgse bezittingen was omgeven, werd zijn machtspositie bedreigd.

Tijdens de daaropvolgende decennia zouden de Habsburgse en de Franse Valois monarchieën elkaar in een reeks van voortdurende oorlogen de suprematie over Europa betwisten. Die strijd werd goeddeels in Italië uitgevochten. Dat gebied was rijk. De renaissance bloeide er in steden en aan vorstelijke hoven. Bovendien lag het centraal in de Middellandse Zee, wie die beheerste, had Europa in z’n macht, zo geloofden de toenmalige beleidsmakers.

8
Quilliet 1986: passim.

9
Davies 1998: 1–14.

10
Knecht 1994: 170–175.

11
Blockmans 2000: 52–68.

12
Bonney 1991: 365–366.



[afb. 10] Joos van Cleve, *Portret van Hendrik VIII*, ca. 1530-35, Royal Collection Trust, Hampton Court Palace.



[afb. 11] Joos van Cleve, *Portret van Frans I*, ca. 1532-1533, Philadelphia Museum of Art, John G. Johnson Collection.

Net als Frans I vreesde Hendrik VIII de Habsburgse suprematie. Maar alleen een alliantie met Karel V bood uitzicht op althans een deel van de Franse gebieden waar hij krachtens zijn afkomst aanspraak op maakte. Hendrik wisselde dan ook voortdurend van kamp. Die weifelachtige houding leverde uiteindelijk alleen maar verlies voor zijn dynastie op. In 1558 deed Hendriks dochter Mary afstand van Calais, de laatste Engelse bezitting op het Franse vasteland.¹³

Uiteindelijk bleken de Habsburgers ook sterker dan de Valois. Bij de Vrede van Cateau-Cambrésis uit 1559 liet Frans' zoon Hendrik II (1519–1559) zijn aanspraken op Italiaanse gebieden vallen. Voortaan gold de Habsburgse dynastie als de Europese supermacht bij uitstek. Maar haar winst bleek niet meer dan een pyrrusoverwinning. Filips II (1527–1598), die Karel V in 1555 was opgevolgd, werd vrijwel meteen met een lege schatkist geconfronteerd. Tijdens de rest van zijn lange regering ontbraken hem bijna voortdurend de financiële middelen om de verplichtingen die bij die status hoorden waar te maken. Filips II leed dan ook een reeks van smadelijke nederlagen. In 1588 vernietigde de Engelse marine zijn *Armada* en in Frankrijk kon hij de uitkomst van de burgeroorlogen die er in de tweede helft van de zestiende eeuw woedden, niet naar zijn hand zetten. Wel integendeel, de kroon ging er uiteindelijk niet naar zijn dochter Isabella (1566–1633), maar naar Hendrik IV van Bourbon (1553–1610). Weliswaar bekeerde deze voormalige aanvoerder van de protestanten zich in 1594 tot het katholicisme, maar hij kende de gereformeerden wel burgerrechten toe. In de Nederlanden ten slotte brak een langdurige opstand uit. Pas na tachtig jaar oorlog zou zijn kleinzoon Filips IV (1605–1665) in 1648 erkennen dat het noordelijke deel ervan voorgoed voor de Habsburgse dynastie verloren was gegaan.

Als keizer van het Heilige Roomse Rijk had Karel V ook de verplichting op zich genomen de eenheid van de *christianitas* te bewaren. Maar hij noch zijn zoon, koning Filips II slaagden daarin, hoewel zij er beiden menige oorlog om voerden. Al in 1517, dus vrijwel gelijktijdig met het verschijnen van de eerste *Utopia*-editie, had de Duitse augustijnernonnik en hoogleraar in de theologie Maarten Luther (1483–1546) het vermogen van de paus om gelovigen middels aflaten toegang tot het paradijs te verschaffen, in twijfel getrokken. Daarmee deed de paus, aldus Luther, afbreuk aan Gods almacht. Zijn protest sloeg uit als een veenbrand. Vrijwel meteen werden Luthers stellingen op tal van plaatsen gedrukt en bediscussieerd. Overal stonden hervormers op. Zo werden de

¹³
Greengrass 2014: 270.

precieze inhoud van het christelijk geloof en de bemiddelende rol van de kerk de inzet van verhitte publieke debatten. Stadsbestuurders en vorsten allerhande bepaalden de lokale uitslagen van die debatten, al was het maar om zo de publieke orde te handhaven. Aldus kregen zij invloed op de geloofsinhoud en brachten zij de verschillende kerkgenootschappen die her en der waren ontstaan onder hun controle.¹⁴

De oude, katholieke kerk reageerde traag op de uitdagingen waar de reformatoren haar voor plaatsden. Aanvankelijk meende zij te kunnen volstaan met een veroordeling van Luthers stellingen en de verbranding van diens boeken. Daarbij namen Leuvense theologen het voortouw.¹⁵ Maar de bijeenroeping van een concilie bleef voorlopig uit. Zulk een algemene kerkvergadering waar de leerstellingen zouden worden geherdefinieerd, impliceerde immers een aantasting van het pauselijk gezag. Paulus III (Alessandro Farnese, 1468–1549) ging er uiteindelijk in 1545 met krachtige steun van Karel V toch toe over, maar niet vooraleer hij eerst de Romeinse instellingen had versterkt. Zo centraliseerde hij onder andere de inquisitie. Gedurende bijna twintig jaar vergaderde een wisselende



¹⁴
Pettegree 2005: 17–39.

¹⁵
Gielis 2009: 57, 75.

[afb. 12] Bernard van Orley, *Portret van Karel V*, 1519-1520, Boedapest, Szépművészeti Múzeum.

groep concilievaders met tussenpozen in Trente en Bologna. Aan het eind van dat proces hadden zij de katholieke geloofsleer scherper gedefinieerd, een hervormings- en scholingsprogramma voor de clerus uitgewerkt en richtlijnen voor liturgie en kerkelijke kunst gedecreteerd. Door dat proces kristalliseerde de afstand tot de verschillende protestantse denominaties, die in diezelfde jaren door een gelijkaardig proces gingen, zich uit.¹⁶

Terwijl Amerigo Vespucci en zijn medeontdekkingsreizigers dus vol zelfvertrouwen de globe exploreerden, spatte in Europa de christelijke civilisatie die zij meenden te representeren uiteen. Bovendien bleek de *monarchia universalis* die de Habsburgse dynastie nastreefde een hersenschim.

In dat onbestemde en gure klimaat, waarin tal van Europeanen van een betere wereld droomden, vond Thomas Mores *Utopia* gretig aftrek. In de late jaren 1540 en de vroege jaren 1550, niet toevallig de decennia waarin de religieuze scheiding in Europa zich definitief voltrok, verscheen het boek achtereenvolgens in een Italiaanse (1548), Franse (1550; cat. 8), Engelse (1551) en Nederlandse (1553; cat. 9) vertaling.¹⁷ More zelf was intussen overleden. Hij weigerde het beslag dat Hendrik VIII omwille van zijn dynastiek belang op de oude kerk in Engeland had gelegd te erkennen. Die beginselvastheid kostte More in 1535 het hoofd. Maar de herinnering aan hem verdween nooit. In de late negentiende en vroege twintigste eeuw, een tijd van hernieuwde katholieke strijdbaarheid, bleek ze zelfs levendig genoeg voor een opeenvolgende zalig- en heiligverklaring (1886 en 1935). Die standvastigheid bewonderde, ondanks zijn afkeer voor utopieën, ook Johannes Paulus II (Karol Wojtyła, 1920–2005). In 1980 beval hij Thomas More bij de beroepsgroep van de politici aan als hun patroonheilige. Of die zich bij hun handelen door Mores idealen van onbaatzuchtigheid, oog voor algemeen belang en respect voor de wet, laten leiden valt nog te bezien. Maar misschien hoeven dromen geen bedrog te zijn?

¹⁶

O'Malley 2013: 49–76. Greengrass 2014: 178–179. Zie de bijdragen van Jan Papy en Marcus de Schepper in deze catalogus (pp. 31–39).

